

Сторінками шевченківських енциклопедій

*Енциклопедії самі собою не з'являються –
вони мають своїх мудрих творців*

Олесь Гончар

Мабуть ніхто не стане заперечувати, що Тарас Григорович Шевченко – найвідоміший у світі українець. Протягом майже двох століть навколо цієї непересічної особистості точаться розмови, науковці продовжують досліджувати життєпис Кобзаря, письменники, художники, композитори присвячують йому свої твори, кінематографісти знімають ігрові та документальні фільми. Це відбувається тому, що Тарас Шевченко є символічним уособленням духовного образу України, пророчим прозрінням національного духу, явленого в художній і малярській творчості. Його голос і нині звучить в обороні української мови, культури і державної незалежності.

Не кожна видатна особистість в нашій країні удостоєна честі мати цілу низку персональних енциклопедичних видань, які є своєрідним підсумком вивчення її життя і творчості.

Ще на початку 1960-х років, напередодні 150-річчя від дня народження Кобзаря, у знаних шевченкознавців Петра Жури та Ієремії Айзенштока виникла ідея видати Шевченківську енциклопедію. Роботу над майбутнім виданням розпочав колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (на той час – АН УРСР) та Головна редакція Української Радянської Енциклопедії спільно з науковцями України і зарубіжних країн. І коли робота підійшла до свого завершення, тодішня компартійна ідеологічна система не дозволила видати в Україні першу персональну енциклопедію, замінивши її на двотомний «Шевченківський словник». Він побачив світ у 1977 році 50-тисячним накладом. Наступного року словник перевидали в такому ж обсязі.

Багато ілюстроване видання містить відомості про життя та творчість Тараса Григоровича Шевченка – поета і художника. До словника увійшли окремі статті про кожний його літературний твір і більшість мистецьких творів. До редакційної колегії унікального видання увійшли наші земляки Ієремія Айзеншток та Федір Сарана.

Ієремія Якович Айзеншток – знаний радянський літературознавець і шевченкознавець народився в Єлисаветграді (нині м. Кропивницький Кіровоградської області). Молодий вчений, один з кращих випускників Харківського університету, стояв біля джерел створення Інституту

літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, працював у ньому вченим секретарем.

Предметом наукових інтересів Ієремії Яковича стала біографія Шевченка та його творча лабораторія.

У 1925 р. за його редакцією виходить перше повне коментоване видання «Щоденника» Тараса. Протягом наступних років вчений працює над коментарями до 12-томного зібрання творів Кобзаря (1925-1931), редагує та видає у 1939 році «Кобзар» і «Стихотворения» поета.

Завдяки Ієремії Айзенштоку в Україну повернули унікальні меморії поета: лист до Григорія Квітки-Основ'яненка, датований 8 грудня 1841 року, п'ять художніх полотен Кобзаря, два листи до Опанаса Марковича (1857, 1860), автограф поеми «Мар'яна-черниця», 80 малюнків з серії «Блудний син», 46 шкіців, дев'ять автопортретів, 12 акварелей періоду заслання, портрети Айри Олдріджа та Михайла Щепкіна.

Літературознавець присвятив поету ряд наукових праць: «Шевченкознавство – сучасна проблема», «Доля літературної спадщини Шевченка», «Невидані листи Т. Г. Шевченка», «Шевченко та фольклор», «Т. Г. Шевченко та К. П. Брюллов», «Як працював Шевченко», «Із розшуків про Шевченка», «“Наслідування сербському” Т. Шевченка».

Вчений став ініціатором і співавтором «Шевченківського словника», до якого увійшли і його наукові статті.

Як стало відомо з документального фільму «Таємниці генія Шевченка», в родині онуки Ієремії Айзенштока, яка мешкає в Санкт-Петербурзі, зберігається портрет молодого Тараса Шевченка роботи невідомого художника, за іншою версією – автопортрет Кобзаря. Сподіваємося, що цей унікальний художній твір колись повернеться в Україну.

До видання «Шевченківського словника» причетний уродженець села Йосипівка Новомиргородського району нашої області Федір Кузьмович Сарана – знаний український бібліограф, літературознавець та шевченкознавець.

Дослідник підготував майже 50 праць про Шевченка, здійснив бібліографування шевченкіани, досліджував діяльність українських шевченкознавців, зокрема, Миколи Яшека, Михайла Новицького, Юрія Меженка, Євгена Кирилюка, Петра Жура, Миколи Багрича, Євгена Шабліовського та ін.

У доробку вченого – бібліографічні посібники: «Матеріали до бібліографії Шевченкіани за роки Великої Вітчизняної війни», «Тарас Шевченко: документи і матеріали, 1814–1963» (у співавторстві), вступна

стаття «Тарас Шевченко в бібліографії» до покажчика М. Багрича «Т. Г. Шевченко (1917–1963)» та ін.

Фундаментальною є його праця «Т. Г. Шевченко: бібліографія ювілейної літератури, 1960–1964», в якій зібрано і систематизовано понад 11 тисяч публікацій шевченківської тематики. Цей покажчик увійшов до золотого фонду української бібліографії.

Федір Кузьмович готував «Матеріали до бібліографії Шевченкіани» для щорічних збірників праць наукових шевченківських конференцій. У кожному випуску, що побачили світ у 1957–1966 рр. (за винятком 1963-го і 1964 рр.), було представлено по 400–500 назв книжок, газетних та журнальних статей, опублікованих в Україні.

Зусиллями Федора Сарани вдалося зберегти і повернути з Ленінграда до Києва унікальну бібліотеку, що містила й колекцію шевченкіани, зібрану українським літературознавцем, бібліографом, бібліотекознавцем, книгознавцем Юрієм Меженком.

Особливо вагомим є внесок науковця в підготовку першої в Радянському Союзі персональної енциклопедії – «Шевченківського словника». Він автор статей «Антології Шевченківські», «Бібліографування Шевченкіани», «Бібліотека Т. Г. Шевченка», «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–45 і Т. Г. Шевченко».

За створення словника Федір Сарана разом з чотирма колегами-шевченкознавцями Євгеном Кирилюком, Василем Бородіним, Петром Журом та Юрієм Івакіним у 1980 році отримав Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка.

А тепер здійснимо подорож сторінками «Шевченківського словника» та дізнаємося про наших земляків, діячів культури і мистецтва, які долучилися до шевченкіани.

У першу чергу це корифеї українського побутового театру Іван Карпенко-Карий, Марко Кропивницький, Микола Садовський, Панас Саксаганський. У різні часи та в різних театральних трупах вони грали ролі Назара Стодолі, Гната Карого, Хоми Кичатого, Степана, Ковалю у драмі «Назар Стодоля» і як режисери ставили цей безсмертний твір Шевченка.

Щоб популяризувати слово Кобзаря зі сцени, Іван Карпенко-Карий вводив уривки з поезій або цілі поезії в монологи й діалоги героїв своїх п'єс «Безталанна» та «Понад Дніпром».

Марко Кропивницький за мотивами поеми «Сліпий» створив драму «Невольник», сюжет «Гитарівни» поклав в основу однойменної драми «Глум і помста». Марко Лукич у 1899 році вперше поставив оперу Миколи Аркаса «Катерина», написав музику на вірш «За сонцем хмаронька пливе». Був

неперевершеним читцем шевченкових поезій, знав напам'ять майже весь «Кобзар».

Художник Самійло Дудін в 1911 році проілюстрував ювілейний «Кобзар», приурочений до 50-х роковин з дня смерті Тараса Григоровича.

Українська співачка Олена Петляш – донька Марії Садовської-Барілотті, створила яскраві образи в шевченківському репертуарі: Катерини, Насті, Галі в операх «Катерина» Миколи Аркаса, «Пан сотник» Георгія Козаченка, «Назар Стодоля» Костянтина Данкевича. Виконувала романси українських композиторів Миколи Лисенка та Кирила Стеценка та українські народні пісні на слова Шевченка.

Відомі письменники Юрій Яновський та Сава Голованівський присвятили Тарасу Шевченку п'єсу «Молода воля» і драматичну поему «Поєтова доля».

Наш земляк, письменник, представник когорти «Розстріляного відродження» Дмитро Бузько у співавторстві з Миколою Панченком написав сценарій художнього фільму «Тарас Шевченко». Це був перший український байопік та найкоштовніша з постановок: уперше для підготовки до зйомок фільму були залучені спеціалісти з історії, етнографії, літературознавства. Художнє оформлення фільму здійснив видатний художник-модерніст Василь Кричевський, фільм консультував професор Сергій Єфремов.

Складений із багатьох новел фільм, що ілюструє життя Шевченка, з успіхом ішов в Україні та за кордоном і став найуспішнішим кінопроектом 1926 року. Роль Тараса Шевченка у фільмі виконав Амвросій Бучма.

Відомий український літературознавець, полоніст Григорій Вервес досліджував зв'язки поета з польською літературою, його місце серед слов'янських поетів, світове значення його творчості. Підсумком цих досліджень стала книга «Т. Г. Шевченко і Польща» та статті у вітчизняній і зарубіжній періодиці («Слава українського генія», «Тарас Шевченко серед польських друзів», «Тарас Шевченко і польська культура» та ін.).

Український композитор Юлій Мейтус створив оперу «Гайдамаки» за однойменною поемою Шевченка. На вірші поета написав хори «Гамалія», «Я не нездужаю» «А мій батько орандар» та романси «На панщині пшеницю жала», «Тече вода в синє море», вокальний цикл «Кобзареві».

Вже за часів Незалежної України у видавництві «Криниця» вийшли три енциклопедичні довідники (2001, 2007, 2012), присвячені лауреатам Шевченківської премії – найвищої в Україні творчої відзнаки, яка присуджується за вагомий внесок у розвиток культури й мистецтва. Видання знайомлять читачів з біографіями лауреатів, висвітлюють основні віхи їх творчої діяльності.

Історія Шевченківської премії розпочалася в 1961 році, під час радянської «відлиги». Саме цей рік став знаковим для заснування нагороди, адже тоді відзначали 100-ті роковини від дня смерті великого поета. Радянська влада використовувала образ Тараса Шевченка та любов українців до нього для своєї пропаганди, тому й була змушена поступитися патріотичному натиску громадськості з приводу вшанування його постаті. Так 20 травня 1961 року постановою Ради Міністрів УРСР заснували Республіканську премію імені Т. Г. Шевченка.

Присуджували премії за «високоідейні і високохудожні» твори літератури, образотворчого мистецтва, музики, кіно, які визнані та високо оцінені громадськістю.

Першими лауреатами Шевченківської премії у 1962 році стали письменник Олесь Гончар, поет Павло Тичина та композитор Платон Майборода.

У 1969 році з республіканської Шевченківська премія стає Державною премією УРСР імені Т. Г. Шевченка і додається ще одна премія в галузі архітектури, яку скасували у 1988 році.

У 1977 році додають ще три премії в галузях журналістики і публіцистики, теорії та історії літератури, театального мистецтва, а у 1982 році – премію за кращий твір літератури і мистецтва для дітей і юнацтва.

Протягом 1997-1999 років була запроваджена й Мала Державна премія України імені Тараса Шевченка, яка присуджувалася молодим митцям віком до 35 років за кращий творчий дебют.

Після набуття Україною незалежності, починається новий етап розвитку Шевченківської премії. З 1999 року премія стає Національною премією України імені Тараса Шевченка.

Навколо однієї з найголовніших культурних премій України завжди точились дискусії та навіть з'являлись протести. У 2007 році, наприклад, була заснована громадська ініціатива – Народна Шевченківська премія. Її присуджували номінантам, які мали безапеляційну підтримку від громадськості, проте з певних причин не отримали офіційної нагороди. Започаткували таку альтернативну народну нагороду задля привернення суспільної уваги до нібито непрозорого вибору номінантів та переможців. Лауреати народної Шевченківської премії отримували ковані фігурки Залізного Мамає.

За 63 роки існування Шевченківську премію отримали 14 уродженців Кіровоградщини, серед яких: письменники Василь Козаченко, Володимир Базилевський та Григорій Гусейнов, поет Дмитро Іванов, літературознавець і бібліограф Федір Сарана, архітектори Георгій Урсатій та Валентин Штолько,

оперні співачки Євдокія Колесник та Лідія Забіляста, актриса, майстер художнього слова Ніла Крюкова, художник Костянтин Лавро, хоровий диригент Анатолій Авдієвський, композитор Юлій Мейтус, театральний актор і режисер Костянтин Параконьєв.

Завдяки лауреату Шевченківської премії Григорію Гусейнову в Україні з 2007 року існує громадська мистецька премія «Глодоський скарб». Грошовий еквівалент своєї нагороди він поклав у банк на депозит, а відсотками з нього щороку нагороджують одного митця з України або з зарубіжжя.

Назва премії пов'язана з подією, що сталася в 1961 році. Школяр на березі річки Сухий Ташлик поблизу села Глодоси Новоукраїнського району Кіровоградської області знайшов майже три кілограми стародавнього золота і срібла, що відомо у археології під назвою Глодоський скарб. Першим лауреатом премії став Тарас Компаніченко - український культурний діяч, кобзар, бандурист, керівник гурту «Хорея Козацька».

Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка, до складу якого з 1999 по 2005 рік входив наш земляк, один з найкращих українських письменників ХХ століття Володимир Базилевський, у 2002 році започаткував серію видань «Бібліотека Шевченківського комітету». У цій серії здійснюються репрезентативні перевидання творів Шевченківських лауреатів різних років у рамках бюджетної програми «Українська книга».

За цей час випущено понад 110 різних книг із прозовими, поетичними, драматургічними, літературно-критичними, публіцистичними, музичними й мистецькими творами.

До 200-річчя від дня народження Кобзаря Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України за участю шевченкознавців України та діаспори підготував до видання 6-томну «Шевченківську енциклопедію». В енциклопедію увійшли основні відомості про життя, творчість і особистість Тараса Шевченка, його епоху та оточення, місце в національній та світовій культурі, підсумовано понад півтора сторічний досвід вивчення всіх аспектів шевченкіани в українському та зарубіжному шевченкознавстві.

Авторському колективу у складі Івана Дзюби, Олександра Бороня, Роксани Харчук, Марини Юр, Валерії Смілянської, Ніни Чамати, Василя Бородіна (посмертно), які зробили найбільш помітний внесок у створення енциклопедії, присуджено Державну премію в галузі науки і техніки 2017 року.

Енциклопедію підготовлено на замовлення Держкомтелерадіо України за програмою «Українська книга», тому видання не надходило у продаж, а

розподілялося серед бібліотек і музеїв. Наклад енциклопедії склав 2000 примірників.

«Шевченківська енциклопедія» (5 і 6 томи) у Всеукраїнському рейтингу «Книга року 2016» здобула перше місце в номінації «Хрестоматія» / літературознавство. Видання отримало також гран-прі рейтингу.

Якщо переглянути «Шевченківську енциклопедію», на її сторінках можна знайти прізвища 59 уродженців Кіровоградщини, які удостоєні честі бути включеними до цього унікального видання. Згадати всіх навряд чи вдасться. Зупинимось на найбільш видатних земляках, які причетні до шевченкознавства.

Один із найяскравіших інтелектуалів української діаспори Євген Маланюк вважав Тараса Шевченка своїм учителем. З великою повагою і любов'ю схилив він голову перед талантом великого Кобзаря. Саме з Шевченкових поезій він брав епіграфи та образи для своїх творів. Поетові була присвячена праця «Шлях до Шевченка» та стаття «До Шевченківських роковин».

Своєму вчителю і натхненнику Маланюк присвятив поезію «Шевченко», що увійшла до збірки «Земля і залізо». У вірші автор роздумує над сутністю творчості Шевченка, увиразнює його як геніальну особистість, поета національної ідеї.

Поезія «Шевченко» була написана 1930 року, коли Маланюк зрозумів, що на батьківщину він не повернеться, і весь свій запал, усю силу таланту спрямував на те, щоб розбудити українців, примусити їх згадати своє славне історичне минуле, піднятися на боротьбу і скинути ненависне ярмо неволі. І в цьому дуже схожі великий Кобзар і поет-емігрант. Дослідники-літературознавці вважають, що «вулканічний темперамент» Маланюка якщо й поступався комусь, то тільки Шевченкові.

Українському письменнику, професору української мови й літератури Альбертського університету Яру Славутичу (Григорію Жученку) належать наукові розвідки «Велич Шевченка» та «Шевченкова поетика». У «Величі Шевченка» автор обстоював думку, що найбільша заслуга Шевченка, який став прапором боротьби за незалежність України, полягає в тому, що він вперше в новій українській літературі на повний голос заговорив про збройне повстання, про визволення України з московської неволі, про самостійність.

До кола наукових інтересів вченого-енциклопедиста, славіста, філософа, культуролога, теософа Дмитра Чижевського входив Тарас Шевченко. Йому присвячені такі праці вченого, як: «Шевченко і Давид Штраус», «Думки про Шевченка (Естетичні та історично-філософські фрагменти)», «Шевченко і релігія».

Український поет, художник, скульптор, мистецтвознавець Андрій Німенко – автор скульптурної композиції «Т. Шевченко і кобзар», серії рельєфів «Оспівані Тарасом», статті «Шевченко – художник». У своїй книзі «Пам'ятники Тарасові Шевченку» розповів про монументи Кобзарю в Україні та про міжнародний конкурс на проєкт пам'ятника поету в Києві, що проводився на початку ХХ століття.

Знаний український поет-пісняр Володимир Бровченко з 1979 по 1991 рік очолював Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, брав участь у різноманітних заходах, присвячених Кобзарю в США, Канаді, Аргентині, Австралії. Шевченківську тему представлено у його віршованому романі «Як Мамай до Канади їздив». Поету він присвятив статтю «Кобзар єднає народи», низку поезій та пісню «Канівська гора».

200-річчя великого поета, яке відзначили в Україні та світі в 2014-му році, дало потужний поштовх для появи в нашій країні ряду нових енциклопедичних видань, присвячених Кобзарю. Нові персональні енциклопедії підготовлені Інститутом літератури імені Т.Г. Шевченка та побачили світ у київському видавництві «Ліра-К». Це «Шевченківська енциклопедія. Літературні твори» (2016), «Шевченківська енциклопедія. Тарас Шевченко та його сучасники» (2021), «Шевченківська енциклопедія. Теорія Літератури. Мова» (2021), «Шевченківська енциклопедія: Образотворча спадщина Шевченка» (2023), «Шевченківська енциклопедія: Місця перебування та інші топоніми» (2024).

Обкладинку до видання «Шевченківська енциклопедія. Літературні твори» створив кропивничанин, заслужений художник України, мистецтвознавець Андрій Наєждін.

У підготовці Шевченківської енциклопедії «Тарас Шевченко та його сучасники» брала активну участь уродженка нашого міста, знана музикознавиця, науковиця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України Ірина Сікорська.

Коли знайомишся з матеріалами енциклопедичних видань, присвячених Кобзареві, розумієш, що найвідоміший у світі українець не віддаляється від нас, а наближається і стає зрозумілішим. Інтерес до його особи не зменшується. Шевченко – це всесвіт: безкінечний, невичерпний і глибинний, бо він є совістю і моральним «кодом» нашої нації не на десятки років – на століття для багатьох прийдешніх поколінь.

Катерина Лісняк,
провідний бібліотекар відділу краєзнавства
ОУНБ ім. Д.І. Чижевського